

ФОРМУВАННЯ УМІНЬ І НАВИЧОК ТЕКСТОТВОРЕННЯ У СТУДЕНТІВ-НЕФІЛОЛОГІВ

Орлова Оксана Петрівна

Динамічні процеси суспільно-економічних змін, що відбуваються у розвої української держави, впливають на реформування сучасної освіти, спрямованої на підготовку майбутніх фахівців, здатних брати участь у розв'язанні важливих проблем сьогодення, використовуючи усі засоби мовно-мовленнєвої діяльності під час продукування висловлювань для досягнення комунікативної мети.

Закони України «Про освіту» і «Про вищу освіту», Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, нормативні документи МОН України з питань освіти, Болонська декларація «Про європейський простір вищої освіти» спрямовують процес здобування вищої освіти студентів-нефілологів до реалізації інтелектуального особистісного потенціалу, їх загального і мовно-мовленнєвого розвитку.

Вивчення української мови (за професійним спрямуванням) у вищому навчальному закладі передбачає повторення й узагальнення мовних норм, поглиблення знань про комунікативні якості мовленнєвої культури, мовленнєвий етикет і культуру спілкування, використання лінгвістичних і паралінгвістичних знань і вмій, дотримання логіко-емоційної виразності, що спрямовано на вдосконалення усного мовлення, навчання продукування тих чи інших висловлювань у майбутній професійній діяльності. Саме на вироблення умінь текстотворення як підготовчого процесу до вступу у професійну діяльність спрямовані програма з української мови (за професійним спрямуванням) і підручник «Українська мова (за професійним спрямуванням)», підготовлені С. Шевчук та І. Клименко, що відповідає програмі.

Навчання української мови (за професійним спрямуванням) досліджували В. Жайворонок, В. Михайлюк, Е. Палихата, С. Караман, О. Копусь, В. Тихоша, Т. Симоненко, Г. Чорновол, Н. Руденко, В. Божко, О. Красовська, Т. Шульга, Л. Боть та багато інших науковців, але засвоєнню риторичних знань і формуванню відповідних умінь їхні студіювання не торкалися. Проте, незважаючи на перелічені дослідження, реальні знання з риторики й уміння студентів-нефілологів продукувати монологічні, діалогічні чи полілогічні тексти, ще потребують значного покращення. Тому вважаємо за необхідне дослідити можливості методичної роботи над створенням різноаспектних висловлювань під час вивчення мовних розділів «Риторика і мистецтво презентації», «Культура усного фахового спілкування» і «Форми колективного обговорення професійних проблем».

Мета наукової розвідки полягає в обґрунтуванні методичної роботи з формування риторичних умінь і навичок на основі засвоєних мовно-мовленнєвих знань студентів-нефілологів під час вивчення української мови (за професійним спрямуванням) для вдосконалення їх професійної комунікативної компетентності.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: висвітлити методику засвоєння знань із риторики як основу формування риторичних умінь; зосередити увагу на збагаченні словникового запасу студентів; запропонувати лексичні і текс-

тотворчі вправи для побудови усних монологічних, діа- і полілогічних висловлювань.

Формуванню будь-яких умінь передують засвоєння знань. Знання в лінгводидактиці — це результат засвоєння лінгвістичних фактів, понять, правил у процесі навчання. До лінгвістичних знань, що зможуть забезпечити розвиток зв'язного усного мовлення, належить засвоєна інформація із граматики, лексики, фразеології, орфоепії, акцентології, стилістики, культури мовлення тощо. Це передбачено як програмою з української мови (за професійним спрямуванням), так і матеріалами підручника [6], за якими студенти працюють на практичних заняттях — повторюють і поглиблюють знання з усіх мовних норм, формують уміння, продукуючи монологічні та діалогічні тексти за завданням викладача.

Уміння у продукуванні висловлювань — це компонент загальних комунікаційних умінь з української мови, що спрямовані на:

- визначення меж теми висловлювання, підтеми і мікротеми запропонованої теми, розкриття теми з різним ступенем повноти;
- збирання й накопичення матеріалу на вибрану тему — як із власного досвіду, так із навчальної літератури: наукових книжок, підручників;
- постановку мети текстотворення, визначення його завдання, ідеї;
- добирання і систематизацію накопиченого матеріалу згідно з авторським задумом і межами теми, розміщення його у потрібній послідовності;
- опрацювання композиції тексту, складання плану майбутнього продукуючого висловлювання, його коригування і рецензування;
- використання мовних образотворчих засобів, укладання чернетки фрагментів тексту, створення усного тексту із використанням підготовленого матеріалу і з дотриманням плану реалізації авторського задуму;
- дотримання мовних норм, вимог до добирання слів, укладання словосполучень і речень, продукування цілісного зв'язного тексту.

В усному монологічному, діа- та полілогічному мовленні передусім передбачається «використання слів і виразів у переносному (фігуральному значенні), що входить у зону паралогіки» [1, с. 14]; оцінювання свого і чужого тексту відповідно до перелічених вимог.

Методика формування умінь і навичок текстотворення складається з таких етапів: 1) визначення основних напрямів роботи над висловлюванням; 2) проведення словникової роботи на практичних заняттях, 3) здійснення роботи над змістом тексту; 4) виконання роботи над стилістикою тексту; 5) урахування системності у формуванні умінь текстотворення.

Основними напрямками роботи над текстом є: збагачення словникового запасу студентів і розвиток граматичної будови їх мовлення, удосконалення норм української мови, формування умінь і навичок усного мовлення.

Для успішного текстотворення здобувачі освіти узагальнюють і систематизують теоретичні відомості (поняття з лінгвістики тексту і стилістики), ознайомлюються з основними жанрами усномовленнєвої діяльності (монологічної, діалогічної, полілогічної), удосконалюють мовленнєві уміння і навички. Мова йде про особливий напрямок роботи з формування умінь текстотворення, передусім розуміння

функціонування його компонентів: процесу говоріння, мовленнєвої діяльності особи, продукту мовленнєвої діяльності — тексту висловлювання. Саме текст, висловлювання є основною одиницею зв'язного мовлення, що в методиці пояснюється і як мовленнєва діяльність, і як наслідок цієї діяльності. Знання про текст і його структурні елементи, типи і стилі мовлення, жанри монологічної, діалогічної і полілогічної форм мовлення — це теоретичні основи текстотворення, що опираються на основний принцип розвитку мовлення — єдність розвитку мовлення і мислення.

Удосконалення навчання процесу текстотворення починається зі словникової роботи, що складається з перелічених компонентів: 1) визначення семантики незрозумілих слів (робота з тлумачним словником і словником іншомовних слів), добирання синонімів, антонімів до відомих слів і фразеологізмів за допомогою лінгвістичних словників: словника синонімів, словника антонімів, фразеологічних словників тощо; 2) формування умінь і навичок використання емоційно та експресивно забарвлених слів і доречного їх застосування; 3) вироблення умінь правильного вживання слів з урахуванням їх сполучуваності; 4) розвиток умінь доцільного використання слів залежно від типу і стилю мовлення; 5) виховання у студентів мовного чуття, естетичного смаку до краси слова; 6) попередження і виправлення лексичних недоліків у мовленні студентів [2, с. 203].

Під час словникової роботи важливим є усунення лексичних помилок, що стосуються: неправильного або неточного слововживання; змішування однозначних і багатозначних слів, а також багатозначних слів і омонімів; неправильне вживання слів іншомовного походження; невміння використовувати синоніми; недоліки, викликані змішуванням різних за значенням, але близьких за звуковим складом слів; зайві у мовленні слова, так звані замітники мовленнєвих пауз; невиправдане калькування російських слів і стійких словосполучень та ін.

Словникова робота передуює створенню текстів, що мають загально визнані ознаки: змістову цілість, зв'язність, послідовність, структурну організацію матеріалу і завершеність. Текст може складатися з одного, кількох або багатьох речень залежно від форми висловлювання — монологічної, діалогічної чи полілогічної, а також від використання надфразної (або складної синтаксичної) чи діалогічної єдності, від обсягу їх компонентів — речень і діалогічних реплік.

Студенти усвідомлюють, що побудова тексту підпорядковується структурній організації, тобто текст складається зі вступної, основної і завершальної частин, з яких найбільшого обсягу досягає основна. Це в тому випадку, як студенти продукують монологічний текст. У процесі роботи над діалогічним чи полілогічним текстом важливим є вміння будувати діалогічні репліки, різні за обсягом і метою спілкування із дотриманням мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, використанням формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування.

Початкова робота над текстом здійснювалася в загальноосвітній школі, тому студенти вже мають фундаментальну основу для формування риторичних умінь і навичок. Перед опрацюванням риторики вони повторюють матеріал про комунікативні ознаки культури мовлення, пригадують і вдосконалюють вміння роботи з різними словниками для підвищення мовленнєвої культури, узагальнюють знання й вміння, що стосуються поняття ввічливості і мовленнєвого етикету, отримують

відомості про ситуації спілкування і використання формул (форм) мовленнєвого етикету.

Під час продукування тексту студенти налаштовуються на його стиль, використання мовних і мовленнєвих явищ, підпорядкованих цьому стилеві, на дотримання граматичних норм, використання відповідної інтонації, паралінгвістичних засобів.

Тема «Риторика і мистецтво презентації», розгорнута у підручнику [6, с. 178–210], висвітлює теоретичний матеріал про публічний виступ як важливий засіб комунікації переконання, у якому запропоновано відомості про риторику як науку, про красномовство, публічний виступ як особливий жанровий різновид мовленнєвої діяльності, а також жанри публічного виступу: доповідь, промову, виступ, повідомлення. Зосереджено увагу на архітектоніці виступу, рекомендаціях для оратора-початківця, алгоритмі самоаналізу виступу, культурі сприймання публічного виступу тощо, тобто усьому, що стосується лише публічного монологічного виступу.

Завдання викладача — самостійно доповнити інформацію про текстотворення монологічних публічних виступів, а саме: жанрів промови (політичні, мітингові, інформаційні, агітаційні, офіційні епідейктичні (похвальні), гомілетичні (церковні), евхаристійні (подяки), судові (обвинувачувальні, захисні), жанрів доповіді (політичні, звітні, наукові, ділові), жанрів лекції (вступна, ознайомлювальна, настановча, інструкційна, інформаційна, оглядова, узагальнювальна, підсумкова тощо) і структурні компоненти кожного жанру. Важливо дати можливість послухати публічний виступ, самостійно створити подібне висловлювання за запропоновану викладачем тему, дотримуючись відповідної архітектоники, і публічно виголосити її.

Продукування монологічних, діа- і полілогічних усномовленнєвих текстів передбачає узагальнення і систематизацію матеріалу про ці форми і вироблення умінь і навичок публічного текстотворення.

Важливе місце в усіх життєвих ситуаціях (навчанні, вихованні, міжособистісному спілкуванні, на роботі, конференціях, захистах своїх досягнень тощо) займає діалогічне мовлення, продукування діалогічних реплік, виражених словом, реченням, декількома реченнями, монологічним текстом (описом, розповіддю, роздумом). Тому перед викладачем стоїть завдання ознайомити студентів із діалогічним мовленням, діалогічними текстами, їх структурою і методикою діалогування, тобто діалогічним текстотворенням. Для цього необхідно організувати повторення інформації про діалог як розмову двох осіб, про діалогічну репліку як висловлювання однієї особи в діалозі, діалогічну єдність, репліки якої поєднані одним змістом і метою спілкування. Матеріал про усне діалогічне мовлення, який необхідно висвітлити на лекції чи практичному занятті, має охоплювати:

1) інформацію про соціальне, міжособистісне, дистанційне, офіційне та інше діалогічне спілкування (метод лекції);

2) поняття про діалог, діалогічний текст, види діалогічних текстів навчального (штучного) і природного спрямування, що використовуються у різних ситуаціях спілкування (метод розповіді і метод презентації діалогічних текстів);

3) відомості про діалогічну єдність, її різновиди, структурне наповнення діалогічних єдностей

4) повторення про діалогічні репліки; інформацію про класифікацію діалогічних реплік: за значенням, за метою висловлювання, за обсягом (метод евристичної бесіди «викладач — студент», метод розповіді).

Обов'язковим елементом продукування діалогічних текстів під час індивідуальних і колективних форм спілкування є використання звертання в діалогічних репліках. Звертання, як і діалог, згідно з програмою української мови для загальноосвітньої школи, вивчали учні у 5 і 8 класах. На заняттях з української мови (за професійним спрямуванням) студенти повторюють матеріал про звертання і одночасно відбувається зв'язок між усним і писемним мовленням, правописними пунктуаційними нормами, що стосуються уживання розділових знаків у реченнях зі звертанням. Одночасно опрацьовується матеріал із культури мовлення, використання форм звертання відповідно до правил мовленнєвого етикету, культурних мовленнєвих традицій українського суспільства загалом і в окремих соціальних колах.

Загальновідомо, що звертання в однині здійснюється у кличному відмінку, деколи в поєднанні з називним, тоді як у множині — лише в називному відмінку. Студенти пригадують це правило, виголошують його і наводять приклади: *пане Антоне, Соломіє Вікторівно, пане лікарю (учителю), пані лікарко (учителько), пане професоре, пані професорко, отче, панотче, добродію, добродійко* та ін. Звертання до групи людей: *шановні члени екзаменаційної комісії, вельмишановний/на голово екзаменаційної комісії, вельмиповажна аудиторіє (комісіє), шановні вчителі, дорогі учні (студенти, батьки)* тощо. Наведені приклади студенти вводять в діалогічні репліки і діалогічні тексти на запропоновану викладачем тему. У підручнику [6, с. 215] запропоновані характерні ознаки діалогу, з яким ознайомлюється студент і їх дотримується під час діалогічного текстотворення.

У діалогічних єдностях «запитання-відповідь» використовуються репліки-запитання, виражені питальними реченнями. У підручнику з української мови (за професійним спрямуванням) подається класифікація запитань, які можна використати у процесі публічного мовлення [6, с. 195–196]. Ці й інші види запитань використовуються в діалогічному мовленні, особливо під час проведення інтерв'ю, бесіди. Вони належать до індивідуальних ділових форм професійного спілкування.

Інтерв'ю (у перекладі з англійської означає зустріч, бесіда) — це «жанр публіцистики, розмова журналіста з політичним, громадським або іншим діячем з актуальних питань» [4, с. 233]; «це удосконалені діалоги-розпитування» [3, с. 13]. Метою проведення діалогів-розпитувань є вдосконалення умінь створювати діалогічний текст, репліки якого мають форму «запитання-відповідь». Робота над діалогічним текстотворенням проводиться за таким планом: повідомлення викладача про інтерв'ю як жанр публіцистичного стилю, про побудову запитань, відповідей, які цікавитимуть слухачів, про поведінку інтерв'юера. Інтерв'юерові потрібно перед інтерв'ю чітко сформулювати для себе, чому він чи компанія, в якій він працює, цікавиться особою, з якою планується інтерв'ю: що інтерв'юер знає про неї, про що можна і не потрібно запитувати, скільки часу треба відвести на інтерв'ю, як краще сформулювати запитання, скільки може бути запитань [3, с. 13]. Для цього потрібно попередньо познайомитися з особою і обговорити окремі організаційні питання. Зараз створені спеціальні телевізійні програми, де проводять інтерв'ю з людьми, які

займають вагоме місце у суспільстві. Для демонстрування прикладів проведення інтерв'ю викладач пропонує подивитися ці програми, оцінити їх за певними показниками. Наступний крок текстотворення студентів — самостійне проведення інтерв'ю.

Бесіда є розмовою переважно двох осіб, які прагнуть досягти певних результатів. Кожен співрозмовник або хоча б один із них має свою мету, що спонукає до спілкування: обговорення певних проблем, досягнення відповідної домовленості. Практика показує, що «бесіду можна планувати заздалегідь. Тема такої бесіди узгоджується. У процесі її підготовки необхідно: визначити коло питань, які треба обговорити; підготувати відповідні документи; сформулювати питання, які слід поставити партнеру» [5, с. 302].

Усі правила проведення бесід, кроки, що дозволять забезпечити її успіх, зафіксовано в підручнику [6, с. 216–219] і викладач ознайомлює студентів із цим матеріалом. У професійній діяльності важливим для роботодавця є добір офісних працівників, які працюватимуть на успіх і процвітання компанії. Для цього існує такий вид первинної співпраці, як співбесіда з потенційним співробітником. Кожний співрозмовник у цій бесіді має свій інтерес: один — взяти на роботу гідного працівника, інший — зайняти вакантну посаду. У цій співбесіді важливим є взаємне перше враження (вираз обличчя, одяг, зачіска, правильність і виразність мовлення, інтонація, тон, жестикуляція, уміння висловити свою думку, поведінка, наявність інформації про установу, куди запрошують на співбесіду, елементи професійних якостей).

Дистанційне діалоговання спостерігається під час телефонної розмови, коли співрозмовники можуть тільки чути один одного або і бачити, і чути. У ході практичного заняття викладач опрацьовує зі студентами відповідний теоретичний матеріал про мовленнєву поведінку у випадку, коли телефонує особа або телефонують їй, про дотримання правил мовленнєвої поведінки співрозмовників, етапи телефонної розмови, використання формул вітання, звертання до співрозмовника, викладення суті розмови, формул вибачення при потребі, формул прощання тощо.

Інформація про полілогічне мовлення як розмову багатьох осіб, його жанри (дискусія, диспут) опрацьовується за підручником з української мови (за професійним спрямуванням) [6, с. 251–256], причому викладач наголошує, що одиницею полілогічного, як і діалогічного мовлення є діалогічна єдність, компонентами якої виступають діалогічні репліки. Але в полілозі як формі спілкування між кількома особами діалогічні репліки можуть бути виражені переважно різними типами мовлення — описом, розповіддю, роздумом із доведенням, аргументацією. Як діалогічне, так і полілогічне мовлення завжди опирається на ситуацію, у якій відбувається спілкування, його часткову підготовленість (бо передбачити мовлення співрозмовника повністю просто неможливо) чи спонтанність, на життєвий досвід, великий запас знань, багатство словникового запасу мовців, досконале володіння мовленнєвим етикетом і правилами ввічливості.

Продуктування полілогічних висловлювань відбувається за умов ретельної підготовки. Ведучим і організатором дискусії і диспуту є викладач: пропонує тему, складає план, ретельно укладає запитання, ознайомлює із правилами їх проведення. Студенти, відповідно, готують репліки-монологи на цю тему, які мають структуру

одного із типів мовлення опис, розповідь чи роздум, вчать їх виразно виголошувати, дотримуючись правильної інтонації, тональності, гучності.

Ознайомлення студентів із проведенням полеміки і дебатів відбувається за допомогою методу демонстрації цих жанрів мовлення, відображених у медійних зразках заходів з обговоренням актуальних політичних питань, на засіданнях Верховної Ради України. Під час слухання студенти записують слова з невідомою семантикою (демагогія, маніпуляція, ілюзії тощо), після чого проводиться робота зі словниками — тлумачним та словником іншомовних слів. Для практичного опрацювання полеміки і дебатів викладач пропонує план проведення кожного жанру.

Розділ «Форми колективного обговорення професійних проблем» спрямований на: 1) вивчення матеріалу про мистецтво перемовин (відбувається опрацювання діалогічного мовлення із репліками-монологами); 2) ознайомлення зі зборами як формами прийняття колективної ухвали (розвиток монологічного мовлення — оголошення доповіді керівника і виступів за доповіддю інших працівників); 3) опрацювання матеріалу про нараду на лінгвістичній основі за матеріалом підручника і виконання вправ, що мають різні завдання. Для виконання завдань викладач ознайомлює студентів із оперативною нарадою за допомогою методу розповіді: «Оперативна нарада є однією із форм та функцій процесу керування, невід'ємною частиною організаційно-управлінської діяльності, що дозволяє визначити мету і завдання, прийняти обґрунтовану ухвалу, підібрати та розставити кадри для реалізації передбачених заходів, організувати взаємодію та забезпечити дієвість кожного».

Після ознайомлення з видами нарад та їх метою студенти виконують завдання:

1) підготувати матеріали для проведення оперативної наради, укладання порядку денного, визначення часу, місця, складу присутніх; підготувати проект рішення (продукування монологу для доповіді, відповіді на запитання присутніх — діалог);

2) організувати нараду оргкомітету із проведення студентської наукової конференції;

3) провести «мозковий штурм» для укладання ухвали наради на запропоновану викладачем тему (беруть участь усі учасники і пропонують свої думки — полілог).

Аналітична робота над текстом поєднується із вправами, пов'язаними з текстотворенням, що вимагають активного оперування мовним матеріалом: поєднання речень у фрагменти, побудова і перебудова складних синтаксичних цілих, діалогічних єдностей, конструювання окремих елементів тексту. Виконуються вони на кожному практичному занятті з української мови (за професійним спрямуванням) як завершальна вправа, що передбачає виконання творчої роботи, у нашому розумінні — це створення тексту. Назвемо деякі з них:

1. Створити текст-опис за ілюстрацією, виявити лексичні повтори, з'ясувати їх функції. Необґрунтовані повтори усунути, добираючи семантично близькі слова і сполучення слів.

2. Створити текст-розповідь про свою першу вчительку. Використати синоніми, антоніми, омоніми, пароніми.

3. Побудувати роздум, в якому подати своє ставлення до ситуації, що склалася в групі (місті, країні). Використати мовні одиниці, які вивчалися на уроці.

4. Провести діалог-розпитування про хобі товариша. Використовувати вивчені одиниці мови.

5. Побудувати діалогічну єдність «вітання з днем народження (чи іменинами) — вдячність». Використати звертання, формули мовленнєвого етикету. Висловити вдячність розгорнутою реплікою.

6. Двом студентам, адресанту й адресатові, запропоновано укласти репліки відповідно до змісту; розіграти діалог. Під час текстотворення використати опрацьовані на занятті мовні одиниці.

7. Побудувати діалог-роздум на тему «Вживання ненормативної лексики». Кожному мовцеві використати аргументи до своєї думки — за чи проти.

8. Створити і записати текст-опис сьогоденної погоди. Обмінятися текстами і ввести у чужий текст метафору, порівняння, епітети. Зачитати первинний і вторинний тексти, зробити висновок.

9. Побудувати спонтанний діалог на запропоновану викладачем тему.

10. Організувати мінідискусію на тему «Чи допомагають мені в навчанні медійні технології, що використовують викладачі? Чи хотів (хотіла) би я, щоб за медійною технологією вчилися мої діти?». Аргументувати, доводити, переконувати.

Для розширення завдань текстотворення діапазон творчих вправ може бути ширшим, оскільки в діалогічних і монологічних текстах трапляються розгорнуті висловлювання. У такому разі завдання для студентів включатимуть роботу над змістом і продукуванням текстів. Наприклад: 1. За картиною створити запитання в такому порядку, щоб відповіді на них створили зв'язний текст. 2. Скласти кілька запитань, до змісту малюнка. 3. Поліпшити послідовність речень у запропонованому тексті. 4. Укласти діалог за малюнком. 5. Доповнити розпочатий діалог. 6. Провести дискусію у своїй групі на тему «Чи потрібно мені відвідувати лекції?». 7. Дати розгорнуті відповіді на запитання з аргументами для переконання аудиторії «І чи потрібна мені ця вища освіта?».

Основним видом роботи поряд із текстотворенням стає редагування почутого тексту. Усі студенти під час виконання текстотворчих вправ фіксують мовленнєві помилки і виправляють їх, зважають на недоліки у змісті і побудові текстів, вказують на фальшиве чи непереконливе звучання почутого, тобто самі себе виправляють, удосконалюють мовлення в різних напрямках — творчому і граматичному.

Ось такою є систематична робота на кожному практичному занятті з української мови, де завершальною вправою буде формування умінь текстотворення, що сприятиме розвитку усного зв'язного мовлення в монологіях і не завжди зв'язного — в діалогах. Завдяки постійній увазі до тексту, опрацювання його властивостей стає не епізодичним у навчальному процесі, а базовим, систематичним для комунікативного розвитку студента-нефілолога.

Важливим етапом текстотворення на заняттях української мови (за професійним спрямуванням) є використання сучасних технологій, зокрема моделювання професійних ситуацій майбутнього педагога у процесі оволодіння професійною мовленнєвою компетенцією.

Список використаних джерел

1. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : навчальний посібник Київ : Вища школа, 2003. 311 с.
2. Методика вивчення української мови в школі : посібник для вчителів / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін. Київ : Рад. школа, 1987. 246 с.
3. Палихата Е. Навчання проведення інтерв'ю. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка. 1999. № 4. С. 12–15.
4. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
5. Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бирик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта. Київ : Довіра, 1997. 399 с.
6. Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням : підручник. 4-те вид., випр. і допов. Київ : Алерта, 2014. 696 с.